

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

Ставицький Геннадій Анатолійович

УДК 159.922.4-053.67:316.4.063

**ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі політичної психології та соціально-правових технологій факультету соціально-психологічних наук та управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
член-кореспондент НАН України
Євтух Володимир Борисович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
факультет соціально-психологічних наук та управління,
виконуючий обов'язки декана.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Кузікова Світлана Борисівна,
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка,
завідувач кафедри практичної психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Співак Любов Миколаївна,
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
доцент кафедри загальної та практичної психології.

Захист відбудеться 30 травня 2016 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.053.10 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “29” квітня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В умовах нестабільного, мало прогнозованого сьогодення в Україні значна частина молоді замислюється над проблемами, що пов'язані з етнічними та національними цінностями. Тому розвиток усвідомленої етнічності молодій людині постає як актуальне завдання, продиктоване логікою розвитку сучасної психології та соціальною, практичною необхідністю. В руслі педагогічної та вікової психології це завдання реалізується дослідженням природи етнічної самосвідомості, чинників та особливостей її розвитку на різних вікових етапах й, передусім, у юнацькому віці, який інтегрує в собі всі аспекти розвитку різних видів самосвідомості. Проте, на особистісно-світоглядному рівні на сьогодні, зокрема в Україні, актуалізується проблематика громадянської та національної самосвідомості, в основі розвитку яких лежить саме етнічна самосвідомість, яка поєднує в собі як соціальні, так і психофізіологічні характеристики особистості.

На сучасному етапі розвитку людства можна відзначити загальносвітову тенденцію активізації інтересу до теоретичних й емпіричних досліджень етнічності. Зокрема, феномен етнічної самосвідомості досліджується в рамках таких підходів: конструктивістського (Б. Андерсон, Р. Бурдьє, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум, В. А. Тишков), інструменталістського (Н. Глезер, Д. Мойніхін, Дж. Девіс) та примордіалістського (Ю. В. Бромлей, В. І. Козлов, В. І. Павленко, А. П. Пономарьов та ін.), до якого належить переважна більшість українських і російських вчених.

Серед американських та європейських вчених значна увага, в рамках дослідження етнічної самосвідомості, приділялася вивченню ідентичності. Трактуювання процесів формування ідентичності, й етнічної, зокрема, пропонує соціокультурний підхід, представники якого М. Коул, Е. Крос, Г. Спенсер, Г. Теджфел розглядають етнічну самосвідомість як соціокультурно обумовлену, семіотично опосередковану, як продукт впливу соціального оточення – сім'ї, школи, засобів масової інформації.

Проблематика етнічності та етнічної самосвідомості розроблялася переважно в антропологічних (Н. Г. Скворцов), етнографічних (Ю.В. Бромлей, Л. М. Дробіжева, П. І. Кушнер, С. А. Токарев), етнологічних (В. А. Тишков, Г. Лозко), геополітичних (А. В. Олексін, Ю. П. Платонов), етнокультурологічних (О. І. Карізька, Ю. Т. Рождественський, М.-Л. А. Чєпа та ін.), філософських (С. М. Бойко, К. В. Храмова та ін.) і етносоціологічних (Ю. В. Арутюнян, В. Б. Євтух та ін.) науках.

У психологічній науці об'єктом дослідження були загальнотеоретичні етнопсихологічні та соціально-психологічні аспекти проблеми становлення етнічної самосвідомості щодо її структури, функцій та ознак (О. В. Афонасенко, М. Б. Боднар, М. Й. Боришевський, О. М. Васильченко, І. В. Данилюк, О. В. Квас, М. А. Козловець, О. М. Лозова, А. М. Львовичкіна, В. С. Мухіна, Л. Е. Орбан-Лембрик, С. П. Павлюк, Б. Ф. Поршнев, Л. Г. Почєбут, О. В. Савицька, Р. Р. Слободян, Г.В. Старовойтова, Т. Г. Стефаненко, А. В. Фурман та ін.). У віковій та педагогічній психології виявлено місце та роль етнофункціонального підходу й етнокультури у змісті шкільної освіти (Г. Г. Філіпчук), шляхи й засоби психопрофілактики проблем міжетнічної взаємодії (І. А. Шолохов) та етнічного виховання (Ю. П. Зінченко, А. В. Логінова, М. С. Маріманова, Г. А. Назаренко, А. С. Обухов, А. В. Сухарєв, О. В. Ткачук), особливостей етнічної самосвідомості,

ідентифікації та рефлексії українських дітей і підлітків (В. М. Павленко, А. М. Шугай), гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників (Ю. О. Михальчук), співвідношення феноменів та формування етнічної й національної самосвідомості студентів в процесі підготовки у ВНЗ (Л. М. Співак, І. С. Тишик, В. Ю. Хотинець,).

Важливим аспектом вивчення проблеми етнічної самосвідомості є виявлення чинників її розвитку. Дослідниками різних галузей знань розглядається історичний (А. А. Герасемчук, В. І. Козлов), геополітичний, етнографічний (В. Масненко), екологічний та геопсихічний (О. В. Киричук, В. М. Павленко, В. Хрущ і О. Хрущ), соціального середовища (В. Г. Крисько, Л. Е. Орбан-Лембрик, Ю. І. Римаренко та ін.), ментальний (Ю. Я. Мединська, А. В. Фурман), культурний (М. А. Козловець, М. М. Чебоксаров та ін.) чинники. Соціальні та психологічні чинники розвитку етнічної самосвідомості були об'єктом уваги лише побіжно, при вивченні генези національної самосвідомості (А. М. Березін, Л. М. Співак), етнічної свідомості (В. В. Горбунова), етнічної ідентичності (О. Бичко), тоді як виявлення їх специфіки щодо кожного віку відкриває можливості цілеспрямованого розвитку етнічної самосвідомості на різних вікових етапах. Особливо значущим є визначення чинників та шляхів розвитку етнічної самосвідомості у студентської молоді, оскільки саме в юнацькому віці актуалізуються особистісно-світоглядні аспекти формування самосвідомості, які безпосередньо впливають на їх громадянське становлення.

Актуальність та недостатня розробленість зазначеної проблематики у сучасній психолого-педагогічній теорії і практиці зумовили вибір теми дисертаційного дослідження *“Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці”*.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження входить до плану науково-дослідних робіт кафедри політико-психологічних проблем суспільного розвитку факультету соціально-психологічних наук та управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 29 листопада 2012 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН в Україні (протокол № 3 від 25.03.2014 р.).

Мета дослідження: полягала в теоретичному й емпіричному вивченні особливостей прояву структурних складових, рівнів сформованості та психологічних і соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку, а також у розробці й перевірці ефективності авторської моделі та програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості юнацтва.

В основу дисертаційного дослідження було покладено *припущення* про, те що розвиток етнічної самосвідомості в юнацькому віці є недостатнім і зумовлюється сукупним впливом специфічним щодо віку соціальних та психологічних чинників, а її перехід на більш високий рівень буде ефективним за умови поєднання цілеспрямованого впливу вказаних чинників на структурні складові етнічної самосвідомості особистості студентської молоді та активізації психологічних механізмів її розвитку активними соціально-психологічними методами навчання.

Згідно поставленої мети було визначено **завдання дослідження**.

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.

2. Виявити складові, критерії, показники, особливості прояву та рівні розвитку етнічної самосвідомості особистості студентської молоді.

3. Емпірично дослідити психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості юнацтва.

4. Обґрунтувати модель, розробити й апробувати програму психологічного супроводу з активізації впливу психологічних та соціальних чинників на розвиток етнічної самосвідомості особистості в юнацькому віці й сформулювати психолого-педагогічні рекомендації щодо її ефективного впровадження в систему роботи ВНЗ.

Об'єкт дослідження: етнічна самосвідомість особистості.

Предмет дослідження: психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості особистості в юнацькому віці.

Методи дослідження. До системної дослідницької стратегії увійшов комплекс методів: теоретичних – системно-структурний аналіз, синтез, порівняння та узагальнення етнографічної, етнологічної, етнокультурологічної, етносоціологічної та етнопсихологічної і психологічної літератури; інтерпретація концептуальних моделей та емпіричних фактів, дотичних проблемі дослідження; моделювання й аналіз емпіричних даних для розробки робочої моделі дослідження та вивчення структури досліджуваного явища; *емпіричних* – анкетування, бесіди; діагностичні шкали, проєктивні методи, вільні самоописи з контент-аналітичною обробкою; методи моделювання психолого-педагогічних та соціальних ситуацій; констатувальний та формувальний експеримент; методи математичної статистики.

На різних етапах дослідження була застосована низка психодіагностичних методик, які дозволяють визначити: складові компонентів (модифікований “Етнопсихологічний опитувальник” (Н. Крюкова), “Вимірювання етнічної ідентичності” (Дж. Фінні)), рівні етнічної самосвідомості (“Діагностика етнічної самосвідомості”, “Типи етнічної ідентичності” (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова), “Вивчення ясності “Я–концепції” (Р. Кемпбелл)) досліджуваних та чинники, які впливають на її розвиток в юнацькому віці (опитувальники – “ОСКІ”, “Опитувальник етнічної ідентичності” (О. Л. Романова), “Оцінка позитивності та невизначеності етнічної ідентичності” (А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева), “Етнічна афіліація” (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова), “Індекс толерантності” (Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова), “Шкала емоційного відгуку” (А. Меграбян, Н. Епштейн)).

Для доведення достовірності отриманих висновків було застосовано обробку експериментально отриманих даних на основі комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS 17.0. з використанням кореляційного та факторного аналізу.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота проводилася на базі таких навчальних закладів: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка; Ніжинський педагогічний університет імені М. В. Гоголя – Чернігівська область; Новобузький педагогічний коледж Миколаївської області. Всього на різних етапах, включаючи пілотажну перевірку методик, було задіяно 400 досліджуваних. Остаточна вибірка на констатувальному етапі дослідження склала 322 респонденти, віком від 18 до 22 років (студенти 1-5

курсів). Дослідження виконувалося в 3 етапи (пошуковий, дослідницький, узагальнюючий) упродовж 2012-2015 рр.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

– *вперше* визначено *етнічну самосвідомість особистості юнацького віку* як складний інтегративний процес пізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе й до інших як суб'єктів конкретного етносу, носіїв його суб'єктивних (психологічних) і об'єктивних (соціальних) ознак, згідно яких вона регулює власну поведінку у процесі внутрішньо етнічних і міжетнічних взаємодій;

– виявлено й охарактеризовано структурні компоненти (когнітивний, афективний, конативний), визначено критерії (емоційне ставлення до себе та до інших як суб'єктів певного етносу, усвідомлення себе та інших суб'єктами етнічного розвитку, реалізація етнічності у поведінкових проявах повсякденної життєдіяльності), показники та рівні (низький, середній, високий) розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку; здійснено системне теоретико-експериментальне дослідження *психологічних* (етнічна ідентичність й етнічна толерантність) та *соціальних* (етнічна культура – мова, традиції, релігія, освіта) чинників розвитку етнічної самосвідомості студентської молоді; обґрунтовано, розроблено, апробовано й доведено ефективність програми психологічного супроводу з активізації впливу психологічних та соціальних чинників на розвиток етнічної самосвідомості особистості юнацького віку й сформульовано психолого-педагогічні рекомендації щодо її ефективного впровадження в систему освітніх закладів;

– *розширено і доповнено* систему знань про сутність, зміст, методи діагностики та механізми розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці;

– *набули подальшого розвитку* наукові положення про психологічні основи та методи розвитку етнічної самосвідомості особистості студентської молоді.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що підібраний та апробований автором комплекс психодіагностичних методик для визначення особливостей прояву, чинників і рівнів сформованості етнічної самосвідомості особистості юнацького віку та авторська програма психологічного супроводу її розвитку можуть бути використані викладачами вищих навчальних закладів, психологами, самими студентами з метою розвитку етнічної самосвідомості та етнічної толерантності особистості юнацького віку. Теоретичні положення та висновки, подані в дисертаційній роботі, можуть стати в нагоді при викладанні навчальних дисциплін “Етнічна психологія”, “Соціальна психологія”, “Психологія розвитку та вікова психологія”, “Психологія релігії”, а також для підготовки спецкурсів та спецсемініарів відповідної тематики.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні і практичні положення та результати дисертаційного дослідження доповідалися й отримали схвалення на *4-х міжнародних конференціях*: (Суми, 2014; Одеса, 2014; Київ, 2014; Warszawa, 2014); *4-х всеукраїнських конференціях*: (Львів, 2013; Київ, 2014, 2015); *7-ми наукових семінарах, круглих столах, наукових читаннях та етносоціологічних школах*: (Київ, 2012-2015; Ялта, 2013; Чернівці, 2013; Переяслав-Хмельницький, 2015); звітних наукових конференціях викладачів, аспірантів і докторантів та на засіданнях кафедри політико-психологічних проблем суспільного розвитку НПУ імені М. П. Драгоманова (2012-2015).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес та наукову діяльність Новобузького педагогічного коледжу Миколаївської області (довідка № 238 від 19.10.2015 р.), Ніжинського державного університету імені М. Гоголя (довідка № 05/202 від 24.11.2015 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка (довідка № 1703-33/03 від 24.12.2015р.); Інституту педагогіки і психології НПУ імені М. П. Драгоманова (довідка № 53/15 від 22.12.2015 р.), ПрАТ “ВНЗ “Міжрегіональна Академія управління персоналом” (довідка № 197 від 01.02.2016 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати емпіричного дослідження висвітлено у 13 одноосібних публікаціях автора, серед яких 5 статей у вітчизняних фахових виданнях; 2 статті у міжнародних фахових виданнях; 1 навчально-методична програма; 5 – матеріали науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, який налічує 291 найменування із них 23 іноземною мовою, 6 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 172 сторінках комп'ютерного набору. Робота містить 24 таблиці і 20 рисунків на 25 сторінках. Загальний обсяг дисертації 272 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет дослідження; сформульовано припущення; розкрито методи, висвітлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи; наведено відомості про апробацію і впровадження отриманих результатів; надано інформацію про публікації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі *“Теоретичний аналіз проблеми розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку”* представлено результати теоретичного аналізу наукової літератури з проблеми етнічної самосвідомості особистості; розкрито її структуру; теоретично визначено та проаналізовано чинники, особливості та механізми її розвитку в юнацькому віці.

У процесі теоретичного аналізу літератури встановлено, що проблема етнічної самосвідомості була предметом вивчення як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Серед американських та європейських дослідників значна увага, в рамках дослідження етнічної самосвідомості, приділялася вивченню етнічної ідентичності, зокрема: впливу етнічної нерівності на проблемну поведінку в підлітковому і юнацькому віці (В. А. Флоор, І. Йохан, П. Маккенбах, Ф. Верхюлст); взаємозв'язку етнічної ідентифікації, соціального неблагополуччя і психічного здоров'я в підлітковому, юнацькому і дорослому віці (М. Грайген, Дж. Даннет, Д. Фергіссон, Дж. Боден); аналізу соціально-політичного контексту становлення національної ідентичності (самосвідомості) в підлітковому та юнацькому віці (К Стівенсон, О. Мулдоон); вивченню расових та етнічних відмінностей з точки зору соціокультурних і контекстних обґрунтувань (Ч. Рут, К. Отзукі-Клуттер); проблемам акультурації дорослих та підлітків в іноетнічному середовищі (Г. Марін, К. Чанг); реалізацію політики ідентичності через програми з історії С. Джон; вплив конвергенції культур і релігій на еволюцію свідомості молоді (К. Евер) та ін.

Психологічний зміст, структуру та особливості становлення і розвитку етнічної самосвідомості досліджували й російські (Е.Г. Александренков, О.В. Афонасенко, Ю. В. Бромлей, Б. А. Вяткин, Б.В. Іорданський, В.І. Козлов, В. Г. Крисько,

Н. М. Лебедева, А. А. Налчаджян, С.В. Тисячная, В. Ю. Хотинець, Г. Г. Шпет та ін.) та українські (І. В. Данилюк, А. С. Баронін, Т. С. Бердій, С. М. Бойко, П. І. Гнатенко, В. М. Павленко, О. В. Савицька, Л. М. Співак, Р. Р. Слободян та ін.) вчені.

Аналіз зарубіжних та вітчизняних наукових праць засвідчує, що етнічна самосвідомість є однією з найважливіших складових соціальної ідентичності особистості, яка виникає в результаті порівняння свого етносу з іншими й суттєво впливає на внутрішню етнічну та міжетнічну комунікацію й інтеракцію як всередині малих соціальних, так і великих етнонаціональних груп. Для сучасного юнацтва це важливий аспект успішного адаптивно-інтегративного входження в такі групи та вибудовування взаємин з урахуванням процесів входження України у загальносвітовий простір міждержавної й міжособистісної взаємодії.

З огляду на представлені вище наукові ідеї та зроблені теоретичні узагальнення, ми визначили психологічну сутність і структуру етнічної самосвідомості особистості стосовно досліджуваного вікового періоду. *Етнічна самосвідомість особистості юнацького віку* – це складний інтегративний процес усвідомленого розуміння та емоційного ставлення юнаків і юнок до себе та до інших як суб'єктів конкретного етносу, носіїв його суб'єктивних (психологічних – етнічна свідомість, етнічні інтереси та цінності, ментальність та ін.) і об'єктивних (соціальних – культура, релігія, традиції та ін.) ознак, згідно чого вони регулюють власну поведінку в галузі внутрішньо етнічних і міжетнічних взаємодій.

На основі аналізу структури етнічної самосвідомості особистості, представленої в наукових працях О. В. Афонсенко, О. М. Васильченка, Л. М. Дробіжевої, В. Ю. Хотинець, О. В. Шевченко та ін., яка загалом співпадає зі структурною організацією її самосвідомості, нами виокремлено *когнітивний, афективний та конативний* компоненти етнічної самосвідомості студентської молоді.

Дослідження механізмів розвитку самосвідомості особистості й, зокрема етнічної та національної (самопізнання, самоствавлення, рефлексія і саморефлексія, ідентифікація й самоідентифікація), представлені в роботах таких вчених як Г. В. Акопов, І. Б. Бех, М. Б. Боднар, Р. Р. Слободян, Л. М. Співак, В. Ю. Хотинець, О. В. Шевченко, М. А. Шугай, М. О. Шульга та ін.; (інтеракція) в роботах Е. А. Афоніна, В. С. Мухіної та ін.; (афіліація) у працях Л. А. Лепіхової, Г. Мюррея та ін.

На основі аналізу вказаних робіт ми прийшли до висновку, що найефективнішими *механізми розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку* є: етнічна рефлексія, етнічна ідентифікація, етнічна інтеракція й етнічна афіліація. Відповідно, розвиток етнонаціонального “Я” особистості юнацького віку пов'язаний з такими проявами когнітивного компонента як усвідомлене розуміння та уявлення про себе (рефлексія) як представника конкретного етносу (ідентифікація), що інтегруються до її “Я–концепції”. Важливим проявом цих уявлень є емоційно-ціннісні утворення (різні за модальністю) афективного компонента, що проявляються у певному ставленні до себе та до інших як представників конкретного етносу. Конативний компонент “Я–концепції” юнаків і дівчат презентується через їх поведінку, в якій виражаються наявні розуміння та ставлення; формуються настанови на позитивну чи негативну, толерантну чи інтолерантну взаємодію (інтеракцію); реалізується прагнення до етнічного злиття чи етнічного відокремлення – (афіліація).

Етнічна самосвідомість є свого роду результатом дії ряду чинників, що формують етнічну спільність і, до яких відносять: історичний (А. А. Герасемчук, З. І. Тимошенко

та ін.), геополітичний й етнографічний (В. Масненко), екологічний і геопсихічний (О. В. Киричук, В. М. Павленко, І. Рибчин та ін.), соціальне середовище, уявлення про спільне походження і загальну історичну долю (В. І. Козлов та ін.).

Нашим завданням було визначити соціальні та психологічні чинники впливу на розвиток етнічної самосвідомості особистості юнацького віку. Водночас проведений теоретико-методологічний аналіз засвідчив наявність досліджень, в яких у межах своїх наукових проблем фрагментарно розкривається питання чинників розвитку етнічної й національної самосвідомості особистості на різних етапах вікового розвитку: ідентичності, національних ідентитетів, етносоціальних уявлень українських дітей і підлітків (М. Барретт, І. В. Кряж, Н. О. Євдокимова, В. Н. Павленко) та студентської молоді (А. М. Березін, О. Бичко, М. Й. Боришевський, О. Вакуленко, О. М. Васильченко, Л. Л. Макарова та ін.); толерантної взаємодії старшокласників і молоді (Е. О. Ангеліна, О. В. Кихтюк, Л. О. Кияшко, О. В. Чернова та ін.), етнічної культури, традицій (В. Г. Крисько, Ю. І. Римаренко та ін.), мови (Є. Андрос, І. В. Данилюк, Дж. Фішман), впливу релігії та освіти в юнацькому віці (Е. Афонін, М. А. Козловець, А. М. Львовчкіна, І. П. Мозговий, К. К. Недзельський, С. О. Ставицька та ін.), етнічного менталітету (О. А. Донченко, Ю. Я. Мединська, А. В. Фурман та ін.).

Узагальнення проведених досліджень дозволило нам припустити, що психологічними чинниками розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці є етнічна ідентичність та етнічна толерантність, а соціальними чинниками – складові етнічної культури (мова, традиції, релігія, освіта), перші з яких визначають розвиток Я-підструктур особистості юнацького віку, а другі – детерміновані особливостями суспільного розвитку й соціальною ситуацією розвитку юнацтва.

Окреслені теоретичні положення було покладено в основу емпіричного вивчення особливостей прояву, рівнів і психологічних та соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.

У другому розділі – **“Емпіричне дослідження психологічних та соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці”** охарактеризовано вибірку, описано методи констатувального етапу дослідження; представлено програму та результати емпіричного дослідження особливостей та чинників розвитку етнічної самосвідомості хлопців і дівчат.

Основними завданнями констатувального експерименту були: 1) формування дослідницької вибірки й підбір відповідного психодіагностичного інструментарію; 2) визначення складових, особливостей прояву та рівнів розвитку етнічної самосвідомості хлопців і дівчат; 3) виявлення психологічних та соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку; 4) встановлення особливостей та значущості впливу визначених теоретичним та емпіричним шляхом чинників на розвиток етнічної самосвідомості студентської молоді.

Для вирішення поставлених завдань ми застосували психодіагностичні методики, які дозволили визначити: складові, рівні етнічної самосвідомості досліджуваних та чинники, які впливають на її розвиток. Отримані за методикою “Визначення соціокультурної ідентичності” “СОКІ” показники засвідчують, що найвищий рівень усвідомленості хлопці та дівчата мають стосовно *етнічно-національної ідентичності* (96,6 %), яка пов’язана з архетипово-ментальними характеристиками людини й узагальненим розумінням власної приналежності до таких великих соціальних групи як етнос, народ, нація. Друге місце займають показники *регіональної ідентичності*

(88 %), яка визначає соціальні та міжособистісні взаємини у межах регіональних соціальних груп. На третьому місці перебувають показники *соціокультурної ідентичності* (76 %), яка визначає особливості людини як особистості, що у процесі соціалізації засвоює різні форми культури. За методикою “Опитувальник етнічної ідентичності” (О. Л. Романова) найбільший відсоток досліджуваних (90 %) обирає таку складову етнічної самосвідомості як *“використання певної мови”*, тому ми припускаємо, що мова є найважливішим соціальним чинником розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.

За методикою “Етнічна афіліація” (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) близько половини (45 %) досліджуваних демонструють *“етнічне злиття”* з власною етнічною групою. Майже порівну розподілились відсотки за параметрами *“етнічне відособлення”* (28 %) та *“етнічна невизначеність”* (27 %), які складають загалом більшу половину респондентів. За методикою “Типи етнічної ідентичності” (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) у досліджуваних переважає *“позитивна етнічна ідентичність”* (30 %), яка передбачає поєднання позитивного ставлення до себе, до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. Ще 29 % досліджуваних виявляють *“етнічну індиферентність”*, яка виражається в невизначеності етнічної приналежності, неактуальності власної етнічності, не сформованості етнічної самосвідомості. Посилення деструктивності в міжетнічних відносинах обумовлено трансформаціями етнічної самосвідомості за типом гіперідентичності, яка відповідає в опитувальнику трьом шкалам: етноізоляціонізм (13%), етнофанатизм (14%), етнологізм (14%). Оскільки такі типи ідентичності загалом виявила більше ніж третина досліджуваних, це вимагає серйозної профілактичної та розвивально-корекційної роботи з цією групою досліджуваних, в напрямку *“позитивної етнічної ідентичності”*.

Переважає більшість досліджуваних (74 %) за методикою “Оцінка позитивності та невизначеності етнічної ідентичності” (А.Н. Татарко, Н. М. Лебедева) продемонструвала позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе як представника конкретного етносу. Водночас, 26 % досліджуваних вказують на невизначеність етнічно-національної самоідентичності, що вимагає проведення цілеспрямованої розвивальної роботи, спрямованої на усвідомлення етнічної приналежності до українського народу та позитивне емоційно-ціннісне ставлення до набуття такої ідентичності.

За методикою “Вимірювання етнічної ідентичності” (Дж. Фінні) половина досліджуваних (55 %) демонструють вираженість афективного компоненту етнічної ідентичності, що визначає їх емоційний зв'язок з власним народом; 45 % – когнітивного компоненту в аспекті самоусвідомлення власної етнічної приналежності. Чітко усвідомлена загальна етнічна ідентичність, яка поєднує в собі афективний і когнітивний компоненти, які мають можливість реалізуватися в конативному компоненті, притаманна 50 % досліджуваних юнаків і дівчат. За параметрами методики “Індекс толерантності” (Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова): *“етнічна толерантність”* – 36 % опитаних мають високий, 52 % – середній і 12 % – низький рівень етнічної толерантності; *“соціальна толерантність”* у 30 % досліджуваних виявлено високий її рівень, у 67 % – середній, а у 3 % – низький рівень соціальної толерантності; *“толерантність як риса особистості”*, високий рівень продемонстрували 42 %, а середній – 58 %, опитаних; низький рівень відсутній; *“загально-групового рівня толерантності”*

середній рівень було зафіксовано у 89 % досліджуваних, 6 % мають високий рівень і 5 % – низький рівень.

Отже, для значної частини досліджуваних необхідна ґрунтовна розвивально-корекційна робота, спрямована на зрівноважуваність показників етнічної ідентичності та етнічної толерантності як основних психологічних чинників розвитку етнічної самосвідомості у студентської молоді.

Результати емпіричного дослідження виявлених теоретичним шляхом чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці (етнічна ідентичність, етнічна толерантність, етнічна культура, передусім, використання певної мови) засвідчили, що на афективний компонент етнічної самосвідомості найсуттєвіший вплив мають психологічні чинники, на когнітивний – як психологічні, так і соціальні, а конативний компонент етнічної самосвідомості у юнацькому віці здебільшого обумовлений дією соціальних чинників. Зокрема, на оцінку себе як представника власної етнічної спільності найбільш значуще впливає ставлення до себе ($r=0,282$ при $p \leq 0,000$), рівень толерантності ($r=0,147$ при $p \leq 0,034$ та $r=0,154$ при $p \leq 0,026$), ясність Я-концепції ($r=0,168$ при $p \leq 0,015$). На розвиток уявлень про себе як представника певної етнічної спільноти значний вплив здійснює тип ($r=0,213$ при $p \leq 0,002$) та усвідомленість етнічної ідентичності ($r=0,211$ при $p \leq 0,002$). Знання про себе та оцінка себе ($r=0,143$ при $p \leq 0,038$) сприяють розвитку етнічної самосвідомості юнаків та юнок. Студенти, які володіють кількома мовами краще усвідомлюють свою етнічну приналежність ($r=0,141$ при $p \leq 0,041$). Уявлення про те, за якими критеріями люди об'єднуються у етноси ($r=0,154$ при $p \leq 0,026$ та $r=0,164$ при $p \leq 0,017$) сприяють усвідомленню і власної етнічної приналежності. Невизначеність етнічної самоідентичності заважає розвитку афективного ($r=-0,200$ при $p \leq 0,004$) та когнітивного ($r=-0,311$ при $p \leq 0,000$) компонентів етнічної самосвідомості, а прагнення до єднання з представниками свого етносу сприяють їх розвитку ($r=0,137$ при $p \leq 0,048$ та $r=0,151$ при $p \leq 0,029$). Розвитку складових конативного компонента етнічної самосвідомості сприяє використання рідної мови ($r=-0,136$ при $p \leq 0,049$), дотримання етнічно-національних звичаїв ($r=0,155$ при $p \leq 0,025$), носіння етнічно-національного костюму ($r=0,168$ при $p \leq 0,015$); читання літератури з історії та культури власного етносу ($r=0,163$ при $p \leq 0,018$), а також співпраця з представниками різних етнічних груп ($r=0,177$ при $p \leq 0,1$).

На основі визначення змістового наповнення та кількісних показників складових психологічних та соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості у юнацькому віці за проведеними методиками, а також виявлення ієрархії взаємодії змістових елементів цих складових нами було проведено факторний аналіз, результати якого представлені в табл. 1.

Узагальнений аналіз отриманих результатів досліджування засвідчив, що за всіма визначеними факторами переважна більшість досліджуваних має середні показники розвитку складових чинників розвитку етнічної самосвідомості. Зокрема, за фактором “Емоційно-афективна вираженість власної етнічності” низький рівень розвитку мають 24,53 % досліджуваних, середній – 60,25 %, а високий – 15,22 % студентів; за фактором “Пізнавально-когнітивна усвідомленість власної етнічності” 17,39% досліджуваних мають низький, 77,02 % середній та 5,59 % високий рівень розвитку; за фактором “Поведінково-діяльнісна спрямованість власної етнічності” низький рівень мають 18,01% досліджуваних, 69,57 % – середній, а 12,42 % – високий рівень розвитку.

**Змістове наповнення факторів та значущі кількісні показники
складових чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці
(за узагальненими результатами проведених методик)**

Компонент	Фактор	Складові чинників розвитку етнічної самосвідомості	Значення
Афективний компонент	Емоційно-афективна вираженість власної етнічності.	Афективна складова етнічної ідентичності.	0,818
		Почуття приналежності до своєї етнічної групи.	0,760
		Значущість етнічності (національності)	0,700
		Рівень емоційного відгуку.	0,675
		Емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе як представника конкретного етносу.	0,655
Когнітивний компонент	Пізнавально-когнітивна усвідомленість власної етнічності.	Когнітивна складова етнічної ідентичності.	0,774
		Невизначеність етнічнонаціональної самоідентичності.	0,752
		Усвідомленість етнічно-національної ідентичності.	0,617
Конативний компонент	Поведінково-діяльнісна спрямованість власної етнічності.	Використання певної мови.	0,735
		Мова спілкування.	0,648

Виходячи з обраної нами структури етнічної самосвідомості (когнітивний, афективний та конативний компоненти), аналізу теоретичних джерел та результатів проведеного емпіричного дослідження ми виділили критерії (емоційне ставлення до себе та до інших як суб'єктів певного етносу, усвідомлення себе та інших суб'єктами етнічного розвитку, реалізація етнічності у поведінкових проявах життєдіяльності), визначили показники та охарактеризували рівні розвитку етнічної самосвідомості у студентської молоді.

Аналіз кількісних показників етнічної самосвідомості досліджуваних вказує на переважання у них *середнього рівня* її розвитку (70%): більшість студентів усвідомлюють власну етнічну приналежність, можуть назвати суттєві ознаки власного етносу, знайомі з історичним минулим та культурою українського народу, орієнтуються на норми поведінки, прийняті в етнічній спільності; використовують рідну мову, хоча часто і не замислюються про її роль у власному житті та у розвитку етносу. Характерні культурні форми етносу (традиції, звичаї) не завжди є внутрішньою цінністю, й, інколи, здійснюються задля отримання схвалення оточуючих; у стосунках з людьми інших етнічних груп такі студенти нерідко виявляють етнічні стереотипи. *Високий рівень* етнічної самосвідомості мають лише 9% досліджуваних. Їм притаманний високий рівень етнічної самоповаги, висока позитивна оцінка себе як представника етнічної спільності; прагнення до єднання з

іншими представниками своєї етнічної групи; усвідомлення значення власної етнічності щодо спрямованості у майбутнє; використання рідної мови, дотримання обрядів та звичаїв має для них ціннісно-особистісний сенс, а культура та історичне минуле є предметом гордості. Вони знають інтегративні та диференційні ознаки власної етнічної спільності; добре орієнтуються у міжетнічних стосунках, при спілкуванні з представниками інших етнічних груп; зазвичай не виявляють упередженості, а в поведінці демонструють, переважно, толерантне ставлення. *Низький рівень* розвитку етнічної самосвідомості має 21% досліджуваних. Вони не мають системних знань про власний етнос, його історію, традиції та звичаї; не усвідомлюють впливу своєї етнічної приналежності на їхнє майбутнє, не можуть виділити відмінних і спільних рис свого та інших етносів; лише ситуативно ідентифікують та оцінюють себе як представника власного етносу, не усвідомлюють себе як носія етнічних ознак; рідну мову використовують ситуативно, залежно від соціального контексту; у взаємодії з представниками інших етносів діють стереотипно та упереджено.

Отримані дані щодо недостатнього розвитку етнічної самосвідомості у студентської молоді та незначної її динаміки впродовж періоду професійної підготовки зумовлюють необхідність корекційно-розвивального та освітньо-виховного впливу на визначені нами складові психологічних та соціальних чинників з метою розвитку структурних компонентів їх етнічної самосвідомості.

У третьому розділі роботи ***“Програма психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку”*** – презентовано теоретичне обґрунтування, визначено мету, завдання та принципи формуального експерименту. Розкрито зміст і структуру програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку. Наведено результати експериментальної перевірки ефективності авторської програми психологічного супроводу з актуалізації потенціалу етнічної ідентичності та етнічної толерантності юнацтва та представлена оцінка його ефективності; презентовано психолого-педагогічні рекомендації щодо актуалізації розвитку етнічної самосвідомості особистості в юнацькому віці.

Теоретико-методологічним підґрунтям формуального експерименту виступили ключові наукові положення генетико-моделюючого (С. Д. Максименко), особистісно-розвивального (І. Д. Бех) та суб’єктно-корекційного підходів (С. Б. Кузікова, К. Л. Мілютіна, Т. С. Яценко) щодо розвитку особистості як суб’єкта саморозвитку та навчально-виховних впливів, що поетапно самореалізується у процесі привласнення надбань культурологічної спадщини (традиції, освіта, релігія) як рідної, так і світової культури.

Враховуючи теоретичні положення, а також дані констатувального експерименту, ми розробили модель психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості (рис. 1), яка стала підґрунтям авторської програми психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості студентів.

Мета програми психологічного супроводу: створення умов для саморефлексії та осмислення характеристик власної етнічної самосвідомості, її змісту та функцій; розвиток когнітивного, афективного та конативного компонентів етнічної самосвідомості юнаків і дівчат засобами цілеспрямованого впливу на психологічні та соціальні чинники її розвитку.

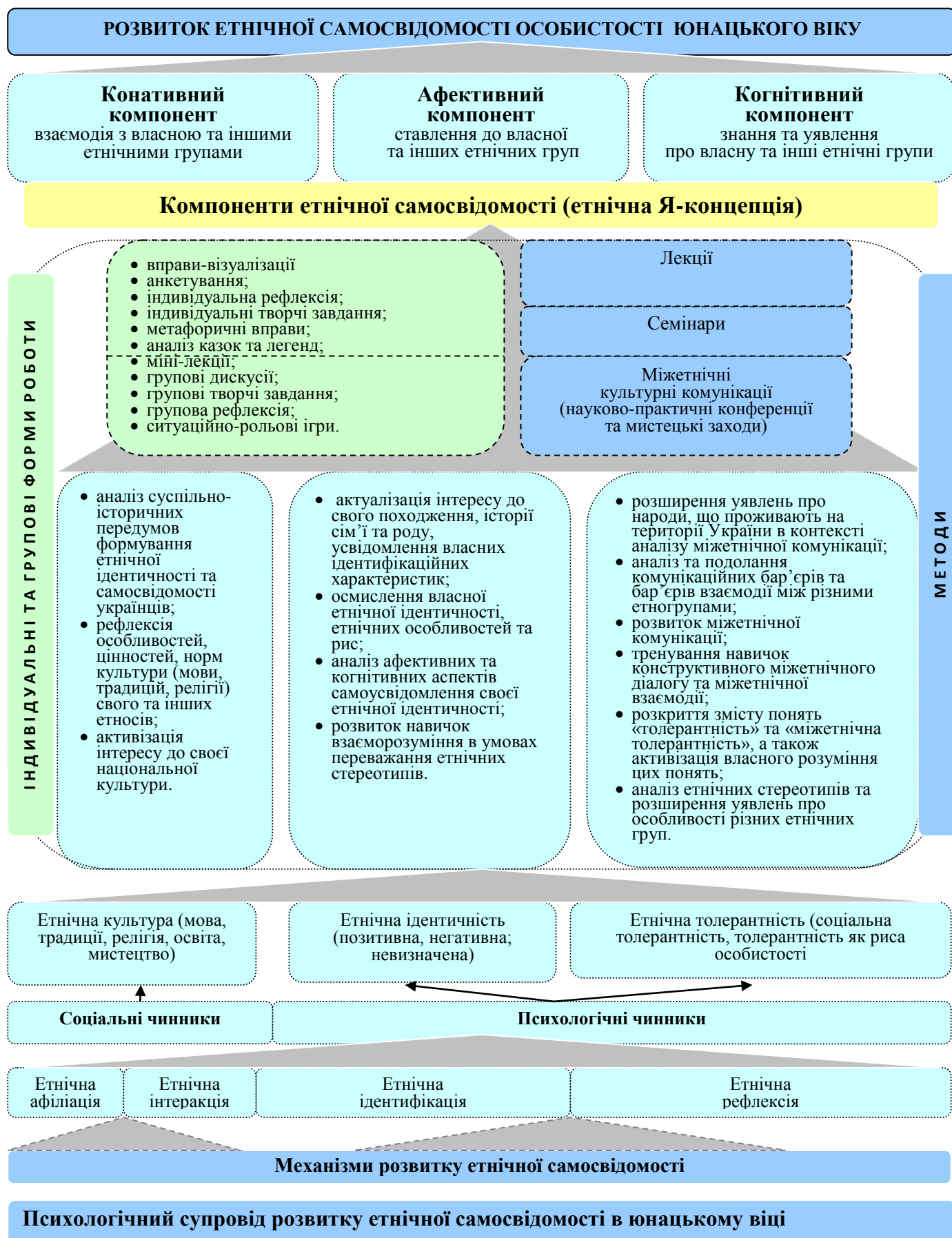

Рис. 1. Теоретична модель психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці

Завдання програми: розширення знань щодо понять етнос, народ, нація, етнічна самосвідомість, етнічна ідентичність, етнічна та міжетнічна толерантність; аналіз та усвідомлення своїх ментальних особливостей та особливостей світосприйняття, як представника певного етносу; аналіз та усвідомлення суспільно-історичних передумов формування етнічної приналежності та самосвідомості; актуалізація почуття етнічної ідентичності та розширення контексту її розуміння; розширення уявлень про міжетнічні відмінності та тренування навичок толерантного ставлення при реалізації цих уявлень у міжетнічній взаємодії; підвищення етнокультурної компетентності через усвідомлення культурної специфічності “картини світу” і її відображення у фольклорі та поведінці людей; розвиток навичок ефективної міжкультурної комунікації та міжетнічного діалогу; стимулювання розвитку етнокультурної компетентності, яка полягає у формуванні вміння ефективної комунікації та взаємодії з представниками різних етнічних груп; активізація інтересу до поглиблення знань про власну культуру, а також інтересу до інших культур, особливостей спілкування та взаємодії в цих культурах; посилення етнічної ідентичності та розширення меж етнічної самосвідомості й толерантності, актуалізація інтересу до історичних особливостей розвитку своєї етнічної групи.

Формувальний етап дослідження було здійснено впродовж 2014-2015 рр. на базі факультету соціально-психологічних наук та управління НПУ імені М. П. Драгоманова зі студентами спеціальності “Психологія”. Експериментальна та контрольна групи включали по 27 студентів 2-х курсів. Під час визначення експериментальної та контрольної груп ми враховували відсутність статистично вірогідних відмінностей між ними стосовно рівнів розвитку етнічної самосвідомості, окремих її змістових показників, а також рівнів розвитку чинників етнічної самосвідомості.

Програма психологічного супроводу включала соціально-психологічний тренінг “Розвиток етнічної самосвідомості в юнацькому віці” та специфічні змістові доповнення до лекційних і семінарських занять з навчального курсу “Етнічна психологія” (аналіз міфів, легенд, притч, приказок, проведення дискусій, мультимедійних презентацій та ін.), спрямованих на поглиблення усвідомленого розуміння особливостей культури, традицій українського народу, його ментальних характеристик та їх порівняння з особливостями інших народів.

Соціально-психологічний тренінг був розрахований на 52 години і проводився два рази на тиждень по 4 години в рамках роботи психологічного гуртка. У змісті соціально-психологічного тренінгу згідно заявленої моделі, що ґрунтується на врахуванні психологічних і соціальних чинників впливу на розвиток етнічної самосвідомості особистості юнацького віку, нами було використано з хлопцями і дівчатами індивідуальні та групові форми роботи. Їх реалізація на практиці забезпечувалася низкою методів активного соціально-психологічного навчання (міні-лекції, семінари, диспути, групові творчі завдання, ситуаційно-рольові ігри, вправи візуалізації та ін.).

Використання можливостей всесвітньої мережі Інтернет дозволило застосувати проектний метод для розвитку етнічної самосвідомості, який передбачає, що студенти під керівництвом викладача (психолога) збирають матеріал, який висвітлює питання культурних особливостей та міжкультурної взаємодії різних етносів. На основі презентації зібраного матеріалу проводилися дискусії, основною метою яких було: усвідомлення й осмислення проблем і суперечностей, щодо

сприйняття й інтерпретації поданої інформації; розвиток навичок і умінь аргументувати та обґрунтовувати свою точку зору, включення отриманих знань в новий контекст їх розуміння та ін.

Внаслідок впровадження програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості юнаків та дівчат серед учасників експериментальної групи знизився відсоток осіб з високим рівнем емоційно-афективної вираженості власної етнічності з 22,22 % до 14,81 % та зріс відсоток студентів з середнім її рівнем з 51,85 % до 66,67 %; відсоток учасників означеної групи, які мають низький рівень емоційно-афективної вираженості власної етнічності знизився з 25,93% до 18,52% ($t=-1,998$ при $p\leq 0,05$), що загалом вказує на позитивну тенденцію перерозподілу високих і низьких показників афективного компоненту етнічної самосвідомості до середнього (нормативного) рівня.

Також зросли показники рівня пізнавально-когнітивної усвідомленості власної етнічності. Так, якщо до проходження соціально-психологічного тренінгу серед учасників експериментальної групи було 3,7% досліджуваних з високим її рівнем розвитку, то після його впровадження їх показник зріс до 14,8%. Відсоток осіб з середнім рівнем вираженості пізнавально-когнітивної усвідомленості власної етнічності зріс з 74,07% до 77,78% а з низьким – знизився з 22,23% до 7,41%. Такі зміни є статистично значущими ($t=2,371$ при $p\leq 0,05$) і вказують на більш раціональне й осмислене ставлення до власної етнічності, що забезпечує позитивні зміни в розвитку когнітивного компонента етнічної самосвідомості юнаків і дівчат.

Результати аналізу дослідження поведінково-діяльнійшої спрямованості етнічності студентів експериментальної групи не виявили статистично значущих змін у її рівнях ($t=0,877$ при $p\geq 0,05$). Однак, серед цієї групи студентів зріс відсоток осіб з високим (з 14,81% до 18,52%) та середнім (з 66,67 % до 70,37 %) рівнями розвитку поведінково-діяльнійшої спрямованості етнічності респондентів, а відсоток учасників з низьким її рівнем знизився (з 18,52% до 11,11%), що, вказує на позитивну динаміку започаткованих змін показників конативного компоненту етнічної самосвідомості досліджуваних експериментальної групи.

Провівши узагальнений аналіз отриманих результатів дослідження після формувального експерименту, ми встановили, що відсоток досліджуваних експериментальної групи з показниками високого рівня етнічної самосвідомості зріс (округлюємо до цілих) з 9% до 19%; середнього рівня – з 70% до 74%; низького рівня з 21% до 7% досліджуваних (таб. 2).

Таблиця 2.

Кількісні показники рівнів розвитку етнічної самосвідомості досліджуваних до та після формувального експерименту, $n=54$

Рівень	До експерименту						Після експерименту						t-крит
	Високий		Середній		Низький		Високий		Середній		Низький		
Показники	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
ЕГ	2	8,41	19	70,37	6	21,22	5	18,52	20	74,07	2	7,41	2,592*
КГ	3	11,13	17	62,94	7	25,93	2	7,41	19	70,37	6	22,22	0,833
t-крит	0,763						2,077*						

Примітка: *- $p<0,05$ **- $p<0,01$

У студентів контрольної групи статистично значущих змін у рівнях розвитку компонентів етнічної самосвідомості не відбулось.

Таким чином, аналіз впливу програми психологічного супроводу на розвиток етнічної самосвідомості досліджуваних експериментальної групи демонструє позитивні значущі зміни у показниках її структурних компонентів. Внаслідок здійснення розвивального впливу у студентів експериментальної групи значуще змінилися показники розвитку таких складових етнічної самосвідомості, як соціокультурна ідентичність, когнітивного компоненту етнічної ідентичності, значення національності, почуття приналежності до своєї етнічної групи та позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе та її представників.

Це сприяло зростанню пізнавально-когнітивної усвідомленості власної етнічності та зниженню емоційно-афективної її вираженості, що загалом спричинило позитивну поведінково-діяльнісну спрямованість досліджуваних на реалізацію етнічної самосвідомості в повсякденній життєдіяльності. Така зрівноваженість показників афективного, когнітивного та конативного компонентів (після формувального експерименту) етнічної самосвідомості юнаків і дівчат, опосередковано здійснювала позитивний вплив щодо вияву їх толерантної спрямованості на взаємодію з представниками інших етнічних спільнот.

Розроблені нами за результатами теоретичного та експериментального дослідження психолого-педагогічні рекомендації щодо розвитку етнічної самосвідомості студентської молоді, а також запропонована програма психологічного супроводу можуть бути використані психологами та викладачами вищих навчальних закладів у практичній роботі зі студентами з метою розкриття, зміцнення та підвищення рівня їх етнічної самосвідомості.

ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження проблеми розвитку етнічної самосвідомості особистості, що виявилось у визначенні теоретичних підходів до вивчення вказаної проблеми; виявленні особливостей прояву, критеріїв, рівнів, психологічних і соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку; обґрунтуванні, розробці, апробації та доведенні ефективності програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.

1. Основою розвитку етнічної самосвідомості особистості є розвиток її самосвідомості та етнічності. У науці виділяють три підходи до розуміння етнічного феномену: конструктивістський, інструменталістський, примордіалістський. Примордіальний підхід розглядає етнічну самосвідомість певного етносу як суб'єктивний (психологічний) чинник, який відображає об'єктивно функціонуючу (соціальну) реальність. Переважна більшість українських дослідників у трактуванні природи етнічності належать до примордіальної парадигми.

Етнічну самосвідомість особистості юнацького віку ми розглядаємо як складний інтегративний процес пізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе й до інших як суб'єктів конкретного етносу, носіїв його суб'єктивних (психологічних) і об'єктивних (соціальних) ознак, згідно яких вона регулює власну поведінку у процесі внутрішньо етнічних і міжетнічних взаємодій.

2. Структура етнічної самосвідомості особистості юнацького віку загалом співвідноситься зі структурною організацією її самосвідомості й виступає як взаємодіюче та взаємодоповнююче поєднання трьох складових – когнітивної, афективної й конативної, оцінкою рівня сформованості яких виступають такі критерії: усвідомлення себе та інших суб'єктами етнічного розвитку – *когнітивний компонент*; емоційне ставлення до себе та до інших як суб'єктів певного етносу – *афективний компонент*; реалізація етнічності у поведінкових проявах повсякденної життєдіяльності – *конативний компонент*.

Етнічна самосвідомість студентської молоді характеризується високим, середнім і низьким рівнями її розвитку. При цьому характерним є переважання, незалежно від вікових особливостей, показників середнього та низького рівнів етнічної самосвідомості. Останній притаманний майже чверті досліджуваних усіх курсів і характеризується: відсутністю системних знань про власний етнос, його історію, традиції та звичаї; неусвідомленістю впливу своєї етнічної приналежності на власне майбутнє; нездатністю виділити відмінні та спільні рис свого та інших етносів; ситуативною ідентифікацією себе як представника власного етносу, як носія його етнічних ознак (мови, традицій); стереотипністю та певною упередженістю (притаманною переважно хлопцям) взаємодії з представниками власного та інших етносів. Значущої вікової динаміки в рівнях розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку не спостерігається, що зумовлює пошук шляхів, форм, методів, засобів і прийомів спеціально організованої роботи з підвищення рівня розвитку етнічної самосвідомості юнацтва.

3. Розвиток етнічної самосвідомості юнацькому віці детермінується певними психологічними (етнічна ідентичність та етнічна толерантність) як внутрішніми умовами та соціальними чинниками (складові етнічної культури – мова, традиції, релігія, освіта) як зовнішніми умовами, які й визначають динаміку розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.

Психологічними механізмами розвитку етнічної самосвідомості як складної інтегративної властивості особистості у юнацькому віці виступають: етнічна рефлексія та етнічна ідентифікація, які, активізуючи психологічні чинники, визначають, передусім, динаміку афективного та когнітивного компонентів етнічної самосвідомості, а етнічна інтеракція та етнічна афіліація, активізуючи соціальні чинники, визначають динаміку конативного компонента етнічної самосвідомості.

Динаміка компонентів, а відповідно й рівнів розвитку етнічної самосвідомості студентської молоді, обумовлюється такими взаємозалежностями: на афективний компонент етнічної самосвідомості найбільший вплив мають психологічні чинники, на когнітивний – як психологічні, так і соціальні, а конативний компонент етнічної самосвідомості в юнацькому віці здебільшого обумовлений дією соціальних чинників.

4. Теоретичним підґрунтям побудови формульованого експерименту з розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку виступають концептуальні положення генетико-моделюючого, особистісно-розвивального та суб'єктно-корекційного підходів до розвитку особистості як суб'єкта життєвого шляху; актуалізації її внутрішнього потенціалу (психологічні чинники) та зовнішніх умов (соціальні чинники) як детермінант особистісного розвитку; положення про можливість змін за відносно короткий проміжок часу певних сторін особистості, зокрема усвідомленості власної етнічності, а також актуалізації психологічних механізмів впливу різноманітними методами когнітивної, ігрової, поведінкової

психокорекції на структурні складові етнічної самосвідомості та їх включення у систему навчання й саморозвитку особистості юнацького віку.

Авторська модель психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці ґрунтується на врахуванні психологічних і соціальних чинників впливу та психолого-педагогічних умов становлення даного феномена і спрямована на розвиток структурних складових й активізацію психологічних механізмів етнічної самосвідомості юнацтва.

5. Результатом апробації програми психологічного супроводу з “Розвитку етнічної самосвідомості юнацтва” є позитивна значуща динаміка показників таких складових етнічної самосвідомості, як соціокультурна ідентичність, когнітивна усвідомленість власної етнічної ідентичності, почуття приналежності до своєї етнічної групи та позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе та інших її представників. Загалом це сприяло зростанню пізнавально-когнітивної усвідомленості власної етнічності та зниженню емоційно-афективної її вираженості, що спричинило позитивну поведінково-діяльнісну спрямованість досліджуваних на реалізацію складових етнічної самосвідомості в повсякденній життєдіяльності та, у підсумку, призвело до підвищення загального рівня етнічної самосвідомості досліджуваних. Така урівноваженість показників афективного, когнітивного та конативного компонентів етнічної самосвідомості юнаків і дівчат, опосередковано здійснювала позитивний вплив щодо вияву їх толерантної спрямованості на взаємодію з представниками інших етнічних спільнот.

Наукові психолого-педагогічні рекомендації для викладачів і психологів, запропоновані в дисертаційному дослідженні, спрямовані на оптимізацію роботи з підвищення рівня етнічної самосвідомості в юнацькому віці, висвітлюють психологічні умови ефективного реалізації запропонованої програми, що сприятиме розвитку у студентської молоді етнічної ідентичності, етнічної толерантності; забезпечить підвищення у них інтересу до вивчення та освоєння етнічної культури як свого, так і інших народів.

Проведене наукове дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку. Перспективу подальшої науково-дослідницької роботи ми вбачаємо у вивченні необхідних психолого-педагогічних та соціальних умов для розвитку етнонаціональної самосвідомості в юнацькому віці.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Ставицький Г. А. Використання проєктивних методик у дослідженні етнічної самосвідомості особистості старшого юнацького віку. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том. VI: Психологія обдарованості. – Випуск 11. – Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – С. 383-393.

2. Ставицький Г. А. Соціально-психологічний тренінг розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці / Г. А. Ставицький // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди” Додаток 2 до Вип. 36: Тематичний випуск “Проблеми емпіричних досліджень у психології”. Випуск 12. – Київ : Гнозис, 2015. – С. 249-260.

3. Ставицький Г. А. Розвиток етнічної самосвідомості та толерантності в юнацькому віці / Г. А. Ставицький // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : збірник наукових праць / ред. кол. : Євтух В. Б. (гол. ред.). – Київ : ТОВ “НВП “Інтерсервіс”, 2015. – Випуск 19-20. – С. 170-181.

4. Ставицький Г. А. Розвиток віротерпимості та толерантності молоді засобами релігійної освіти / Г. А. Ставицький // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наукових праць. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – № 43(67). – С. 406-412.

5. Ставицький Г. А. Ідентичність як механізм розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : зб. наук. праць. [ред. кол. : Євтух В. Б. (гол. ред.)]. – Київ : Фенікс, 2013. – Випуск 13. – С. 146-154.

Статті у зарубіжних фахових виданнях:

6. Ставицький Г. А. Чинники та рівні розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці / Г. А. Ставицький // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, issue: 4(10): Psychology. Medical physics. Economics – Co-publ. Publishing office: Accent Graphics Communications – Hamilton, On, 2015. – P. 313-234.

7. Gennady Stavitskiy. Theoretical analysis of the ethnic identity development factors // ETHNICITY: UKRAINIAN PERSPECTIVES / GENERAL INTRODUCTION. [Scientific editors Volodymyr Yevtukh, Vlodzimierz Petryk]. – Warsaw – Kiev, 2013. – P. 82-89.

Матеріали конференцій та публікації в інших виданнях:

8. Ставицький Г. А. Проблеми взаємозв'язку свідомості та самосвідомості особистості / Г. А. Ставицький // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: матеріали звітно-наук. конф. викладачів, аспірантів і докторантів Ін-ту соціології, психології та соціальних комунікацій. [ред. В. Б. Євтух]. – Випуск 1. – Київ : ТОВ “НВП Інтерсервіс”, 2015. – С. 82-85.

9. Ставицький Г. А. Проблема дослідження етнічної самосвідомості особистості у вітчизняній та зарубіжній психологічних школах / Г. А. Ставицький // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції: зб. матеріалів ХУІІІ Всеукр. наук.-практ. конф.: у 2 т. [ред. кол. : І. І. Тимошенко (відп. ред.)]. – Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2015. – Т. 1. – С. 290-293.

10. Ставицький Г. А. Етнічна самосвідомість особистості / Г. А. Ставицький // Вестник психологи развития и гештальт похода. Сборник статей. 2 выпуск. – Киев : Химджест, 2015. – С. 53-55.

11. Stavitskiy Gennadiy. Psychological Analysis of Motivation for Studying at the Pedagogical University among Students of Different Specialties. (2014). Pedagogy and Teacher Education / Scientific Papers University of Latvia. Vol. 795, s. 85-94.

12. Ставицький Г. А. Релігійна освіта як засіб розвитку віротерпимості і толерантності молоді / Г. А. Ставицький // Болісні травми минулого: історична правда та імперативи сумління. XVI Міжнародна наукова конференція студентів і молодих науковців 12-13 квітня 2013 року. – Львів Інститут релігії і суспільства Українського католицького університету, 2013. – С. 119-126.

Навчально-методичні матеріали:

13. Ставицький Г. А. Етнопсихологія// Політична психологія: комплекс типових навчальних програм (для підготовки студентів спеціальності 6. 030102, “Психологія”) [авт. колектив: за ред. проф. Т. В. Андрущенко]. – Вид. 1. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 51-61.

АНОТАЦІЇ

Ставицький Г. А. Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2016.

Дисертація присвячена системному теоретико-експериментальному дослідженню психологічних та соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.

Визначено теоретичні підходи до вивчення етнічної самосвідомості особистості та створено теоретичну модель психологічних і соціальних чинників її розвитку в юнацькому віці; структурні компоненти (когнітивний, афективний, конативний), критерії (емоційне ставлення до себе та до інших як суб'єктів певного етносу, усвідомлення себе та інших суб'єктами етнічного розвитку, реалізація етнічності у поведінкових проявах повсякденної життєдіяльності), показники, особливості прояву, рівні (низький, середній, високий), динаміку та чинники – психологічні (етнічна ідентичність та етнічна толерантність) та соціальні (етнічна культура – мова, традиції, релігія, освіта) розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.

Обґрунтовано модель, розроблено, апробовано й доведено ефективність програми психологічного супроводу з активізації впливу психологічних та соціальних чинників на розвиток етнічної самосвідомості особистості в юнацькому віці й сформульовано психолого-педагогічні рекомендації щодо її ефективного впровадження в систему ВНЗ.

Ключові слова: юнацький вік, етнічна самосвідомість, чинники розвитку етнічної самосвідомості, етнічна ідентичність, етнічна толерантність, етнічна культура, етнічна рефлексія, етнічна ідентифікація, етнічна інтеракція, етнічна афіліація.

Ставицкий Г. А. Психологические и социальные факторы развития этнического самосознания в юношеском возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология / Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2016.

Диссертационное исследование посвящено системному теоретико-экспериментальному исследованию психологических и социальных факторов развития этнического самосознания в юношеском возрасте. В работе представлен теоретический анализ понятия “этническое самосознание” в зарубежной и отечественной литературе; исследованы основные подходы к развитию этнического самосознания; охарактеризованы особенности его развития в юношеском возрасте.

Этническое самосознание юношества определяется нами как сложный интегративный процесс самопознания и эмоционально-ценностного самоотношения юношей и девушек к себе и к другим как субъектам конкретного этноса, носителей его субъективных и объективных признаков, согласно которым личность регулирует

собственное поведение в процессе внутренне этнических и межэтнических взаимодействий.

Теоретически обоснованы и эмпирически исследованы структурные компоненты (когнитивный, аффективный, конативный), определены критерии (эмоциональное отношение к себе и к другим как субъектам определенного этноса, осознание себя и других субъектами этнического развития, реализация этничности в поведенческих проявлениях повседневной жизнедеятельности), показатели, особенности проявления, уровни (низкий, средний, высокий), динамику, факторы – психологические (этническая идентичность и этническая толерантность) и социальные (этническая культура – язык, традиции, религия, образование) развития этнического самосознания личности юношеского возраста.

Представлена авторская модель и программа психологического сопровождения развития этнического самосознания студенческой молодежи путем актуализации выявленных психологических и социальных факторов ее развития. Приведены результаты экспериментальной проверки эффективности авторской программы по актуализации потенциала этнического самосознания юношей и девушек. В результате актуализации выявленных факторов у студентов экспериментальной группы значительно изменились показатели развития таких составляющих этнического самосознания, как социокультурная идентичность, когнитивного компонента этнической идентичности, чувство принадлежности к своей этнической группе и положительное эмоционально-ценностное отношение к себе и другим ее представителям. Это способствовало росту познавательно-когнитивной осознанности собственной этничности и снижению эмоционально-аффективной ее выраженности, что в целом привело к положительной поведенчески-деятельностной направленности исследуемых на реализацию этнического самосознания в повседневной жизнедеятельности. Такая согласованность показателей аффективного, когнитивного и конативного компонентов (после формирующего эксперимента) этнического самосознания юношей и девушек косвенно осуществляла позитивное влияние на проявления их толерантной направленности на взаимодействие с представителями других этнических общностей.

Представлены психолого-педагогические рекомендации преподавателям, психологам и социальным педагогам психологических служб для молодежи и высших учебных заведений по развитию этнического самосознания юношества, касающиеся организационных и содержательных аспектов, а также условий реализации программы.

Ключевые слова: юношеский возраст, этническое самосознание, факторы развития этнического самосознания, этническая идентичность, этническая толерантность, этническая культура, этническая рефлексия, этническая идентификация, этническая интеракция, этническая аффилиация.

Stavytskyi G. A. Psychological and social factors of development of the ethnic self-awareness in adolescence. – Manuscript.

Dissertation for the scholarly degree of the candidate of sciences in psychology, specialty: 19.00.07 – Pedagogical and Developmental Psychology / National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. – Kyiv, 2016.

Dissertation is devoted to the theoretical and systematic experimental study of psychological and social factors of development of the ethnic identity in adolescence. There is a profound analysis of theoretical foundations to the study of the ethnic self-awareness. The theoretical model of psychological and social factors of the development in adolescence has been presented. The study clarified a range of aspects of self-awareness, which are: its structural components (cognitive, affective, connotative), the criteria of emotional attitude to oneself and others as subjects of a certain ethnicity, the awareness of oneself and others as subjects of the ethnic development, and the implementation of one's ethnicity in behavioral manifestations of everyday life. Among the other aspects of the ethnic self-awareness there are also performance markers, the levels of its manifestation (low, medium, high) and the dynamic factors of psychological (ethnic identity and ethnic tolerance) and social (ethnic culture – language, tradition, religion, education) development of the ethnic self-awareness in adolescence.

The study provided a verified and an effective model of psychological guidance aimed at the development of the ethnic self-awareness in adolescence. There has been suggested a system of psychological and pedagogical recommendations for its effective implementation within a university setting.

Key words: adolescence, ethnic self-awareness, factors of development of ethnic self-awareness, ethnic identity, ethnic tolerance, ethnic culture, ethnic reflection, ethnic identification, ethnic interaction, ethnic affiliation.